Nyárfádi Krisztián

Mit hisz Grace valójában?
(Az önmegtévesztés statikus rejtvénye)

Absztrakt

Lars von Trier Manderlay (2005) című alkotása a főszereplő, Grace tévedéseinek történeteként is értelmezhető. A tanulmány első részében arra teszek kísérletet, hogy bemutassam, a tragikus véghez vezető tévedések között találhatók olyanok is, melyeket a kortárs elmefilozófia önmegtévesztésnek nevez. A tanulmány második részében arra vállalkozom, hogy bemutassam, ha el is fogadjuk, hogy Grace az önmegtévesztés állapotában van, mégsem teljesen világos, hogy milyen kognitív mentális állapotokat tulajdonítsunk neki. A hétköznapi fogalmat ugyanis egy paradoxon fenyegeti: az úgynevezett statikus rejtvény. A tanulmány négy megoldási javaslatot tárgyal: 1. a szkeptikus, valamint a felosztási stratégiát, 2. a más kognitív állapotok stratégiáját, 3. a doxasztikus stratégiát, 4. a köztes állapot stratégiát.

Szerző

Nyárfádi Krisztián jelenleg az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Filozófiatudományi Doktori Iskolájában analitikus filozófiából készíti doktori disszertációját, *Önmegtévesztés* címmel. Szintén az ELTE hallgatójaként végzett magyar-összehasonlító és irodalomtörténet-filozófia szakon. Kutatási területe a kortárs elmefilozófia, a motivált tévedések, valamint a mentális állapotok individuációja. Email: nykriszt@yahoo.com.

Nyárfádi Krisztián

Mit hisz Grace valójában?
(Az önmegtévesztés statikus rejtvénye)

1. A példa: Grace tévedései

A Lars von Trier által tervezett *Egyesült Államok: A lehetőségek hazája* című trilógia a főszereplő, Grace hányattatásának történetét kíséri végig az 1930-as évek Amerikájában. Az ezidáig be nem fejezett sorozat második darabja, a *Manderlay* (2005) – mondjuk így – „allegória" cselekménye pontosan ott kezdődik, ahol az első rész, a *Dogville* (2003) abbamaradt. Csupán emlékeztetőül: az első részben, miután Grace-t Dogville lakói alaposan megalázták, láncra verték, megerőszakolták, egyszercsak megjelenik a faluban a mindaddig démoni homályban rejtőző apa, majd gengszterbandája, valamint Grace aktív közreműködésével porig égetik Dogville-t, lakóit pedig egytől egyig lemészárolják, így állítva helyre a családi békét, továbbá a lányon esett sérelmeket. A második rész ezen a ponton veszi fel a történet fonalát.

Dogville. Lars von Trier, 2003; Manderlay. Lars von Trier, 2005.

Grace az apa, valamint a tucatnyi gengszter társaságában átkocsikázik Alabamán, majd megpihennek egy gyapotültetvény, Manderlay kapujában. A nyitójelenetben Grace és az apa a dogville-i viharos események után visszatérnek „legendás viszályukhoz". Az apa arról értekezik, hogy a nők egytől egyig a lelkük mélyén titkon háremekről, őket a dzsungel mélyén fáklyákkal kergető bennszülöttekről fantáziálnak. És bár Grace kifejlesztette – a narrátor megfogalmazásában – „[…] a technikát, hogy ami az egyik fülén be, az a másikon ki", ezt az eszmefuttatást

mindazonáltal felháborítónak tartja. Civakodásukat a kapun át feléjük igyekvő nő szakítja félbe, aki közli Grace-szel, hogy bizony ők rabszolgák Manderlayben (1933-ban, 70 évvel az Emancipációs Kiáltvány után), és kéri szépen, segítsen rajtuk, mert az egyiküket, Timothyt odabenn épp hamis vádak alapján készülnek megkorbácsolni. Több sem kell a lánynak, a gengsztereket segítségül hívva azonnal Timothy és a többi rabszolga segítségére siet. Az ültetvény egykori gazdája, Mama nem sokkal ezután bekövetkező halálakor Grace úgy dönt, felszabadítja Manderlay rabszolgáit, s időlegesen, amíg azok el nem sajátítják a demokrácia, a szabadság értékrendjét, átveszi az ültetvény irányítását. Pedig az apa figyelmezteti. Szerinte ugyanis Grace felszabadító törekvései, legyenek bármennyire nemesek is, leginkább ahhoz hasonlítanak, mikor még kislánykorában úgy döntött, hőn szeretett kismadarát, Csőrikét kiereszti a kalitkájából. Az az eset – így az apa – nem végződött jól, és minden valószínűség szerint a manderlay-i felszabadítás sem fog. Grace az alapvető motivációs bázisának, az imént említett apai viszálynak megfelelően, dacos lesz, és az intelmek ellenére nekilát a feladatnak: felszabadítja Manderlayt. Az apa pedig néhány gengsztert és egy ügyvédet hátrahagyva távozik.

A történet szintjén az események azonban nem Grace elvárásainak megfelelően alakulnak. Grace menekülni kényszerül Manderlayből, az általa véghezvitt rabszolgafelszabadítás a legnagyobb jóindulattal sem tekinthető sikeres vállalkozásnak. Az apának a történet szerint ebben bizony igaza lesz. Csakúgy, mint abban, hogy a lány egy ponton valóban beduinokról, továbbá Timothyról sző szexuális témájú álmokat.

Elsősorban a filmbeli események ilyetén alakulása okán sokan tekintenek a filmre Trier politikai állásfoglalásaként, egyenesen provokációként. Lehet is benne valami, de ebben a kérdésben nem szeretnék állást foglalni. Az alábbi dolgozat témája ugyanis nem Lars von Trier politikai beállítódása, sokkal inkább a főszereplő, Grace mentális állapota. A *Manderlay* történetét, bár emellett nem fogok külön érvelni, lehet úgy is olvasni, mint *Grace tévedéseinek*, *valamint* (a Dogville-hez hasonlóan) *keserű kijózanodásának történetét*. Grace a filmbeli történések alakulásának fényében ugyanis *nagyjából mindenben téved*. Nagyjából mindenben, de – és e tanulmány szempontjából ez a döntő – különböző módokon.

Lássuk Grace különböző, egyébként egészen hétköznapi tévedéseinek típusait. (A film dramaturgiája ugyan kissé megnehezíti a tiszta példák felsorolását, de a típusok talán világosak lehetnek.)

Grace tévedéseinek egyik fajtája a lány egyszerű *naivitásából* fakad. Ilyen például a következő eset: egyik nap Grace a szavazás demokratikus intézményét próbálja megtanítani Manderlay lakóinak. Sok fontos kérdésben szavaznak: a több szereplő (Flora és Elisabeth) által is használt törött fésű tulajdonjogának kérdése kapcsán Grace érdekes és fontos dolgokat tanít nekik a közös javak közösségre gyakorolt jótékony hatásáról. Majd – természetesen Grace felügyelete mellett – szavaznak arról is, hogy ki gondoskodjon a faluban található óra rendszeres időközönként történő felhúzásáról. A választás Jimre esik, aki kis idő elteltével megkérdezi, hogy tulajdonképpen mennyi is az idő Manderlayben, hiszen – ha már rá esett a közösség választása – felhúzná az órát.

Tanakodnak, majd pedig arra jutnak, hogy vagy a) két óra lesz *nyolc* perc múlva, vagy pedig b) két óra lesz *öt* perc múlva. Két párt alakul, majd pedig szavazásra bocsátják ezt a kérdést is. Kis többséggel arra szavaznak, hogy a hivatalos idő Manderlayben a szavazás pillanatában: öt perc múlva két óra. A filmben Grace számára egészen gyötrelmesen válik nyilvánvalóvá, hogy ilyesfajta kérdéseket nem lehet szavazásra bocsátani. A film vége felé Grace üzenetet kap az apától, hogy az néhány nappal később látogatását teszi Manderlayben, és este nyolckor várja Grace-t a falu bejárata előtt. Negyed órát várakozik, de egy perccel sem többet. Ha Grace vele akar menni, legyen a megbeszélt helyen a megbeszélt időpontban. Ha nem lesz ott, így az üzenet, akkor az apa továbbáll. Mikor Grace megkapja az üzenetet, esze ágában sincs eltávozni Manderlayből. A jelzett időpont közeledtével azonban egyre inkább, az utolsó percekben (mikor e kérdés már húsbavágó) pedig már ez a legfőbb szándéka. A döntő pillanatban éppen a Jim által felhúzott óra jelzi számára, bizony lassan ideje indulni. Csakhogy sajnálatos módon az apát senki sem értesítette arról, hogy Manderlay egy szavazás következtében saját időzónával rendelkezik. És ezért a „kínosan pontos" apa nem várja meg Grace-t. Annak a filmbeli bemutatását, ahogy Grace rá kell hogy ébredjen a tévedésére, tekinthetjük erősen túlzónak. A tévedéseinknek nem mindig ilyen súlyosak a következményei. Azonban azt egyáltalán nem tűnik különösebb kihívásnak megérteni, hogy valaki pusztán naivitásából fakadóan tévedésben leledzzen. Grace naivitásból fakadó tévedéseinek elemzése nem jelent különösebb nehézséget.

Grace a filmben továbbá azért is téved, mert Manderlay lakói egész egyszerűen *megtévesztik*, lóvá teszik. Vagy konkrét hazugsággal állnak elő, vagy pedig bizonyos információkat pusztán visszatartanak, amelyek, ha Grace rendelkezésére állnának, meglehet, kimozdítanák tévedéséből. Az előbbire példa lehet Timothy egész magatartása, hiszen minden pillanatban úgy viselkedik, ahogy azt Grace látni szeretné: nemes család kései leszármazottjaként a régi törzsi hagyományokhoz még a rabszolgasorsban is ragaszkodó, a szerencsejátékot és az italt egyaránt megvető férfiként (Munsiként). Pedig a film története szerint ez a Grace felé kommunikált kép korántsem fedi a valóságot. Timothy valójában nem Munsi, hanem Mansi, afrikai királyok rabszolgáinak leszármazottjaként nem veti meg sem az italt, sem pedig a szerencsejátékot.

Manderlay. Lars von Trier, 2005.

A visszatartott információkból fakadó tévedésre példa lehet az Öreg Hölgy Kertjének esete. Grace egyszer indítványozza, hogy a kert fáit vágják ki, majd pedig közös erővel építsenek belőlük új tetőket a házakra. A kert azonban nem, vagy nem csupán a régi ültetvénytulajdonos felüdülésére

szolgált – mint azt Grace gondolja –, hanem szélfogóként is, amely megóvja a gyapotot az évről évre Manderlayt sújtó homokvihartól. Ha ezt Grace tudja, talán nem vágatja ki a kert összes fáját. Csakhogy ezt az információt senki sem közli vele. Ugyan a szó szoros értelmében nem hazudnak neki, de mégis megtévesztik, puszta hallgatással. Ez a fajta tévedés sem ritka, és nem is nehéz elgondolni.

Grace tévedéseit azonban nem csupán a naivitásának, és nem pusztán annak tudhatjuk be, hogy Manderlay lakói bolondot csinálnak belőle. Van tévedéseinek egy harmadik forrása is, amelyek gyaníthatóan *a lány vágyai következtében állnak elő*. Egyfelől általánosságban is elmondható, hogy Grace tévedéseinek létrejöttében döntő szerepet játszanak a vágyai. Amit fentebb Grace motivációs bázisának neveztem, az apával való viszálya, hogy annak egészen egyszerűen nem lehet igaza, alapjaiban határozza meg, hogy miről mit gondol. Vannak azonban ennek a fajta tévedésnek kitapinthatóbb (még ha a film kontextusában tisztának távolról sem mondható) esetei is.

Ilyenekre példa Grace Timothyra vonatkozó hitei. Arra vonatkozóan, hogy Grace szexuálisan vonzónak találja a férfit, már a film legelején is találhatunk apróbb utalásokat. Mikor Grace először találkozik személyesen Manderlay frissen felszabadított lakóival, épp mikor azon elmélkedik, hogy azok az igazságtalanul elszenvedett keservek miatt milyen védtelenné is váltak, gondolatait megszakítja „egy különös, egzotikus hang", Timothy hangja. (Érdemes e ponton figyelni a Grace belső monológjait tolmácsoló narrátor hanglejtését). E hang, melynek Grace-re gyakorolt „borzongató" hatása többször is előkerül, ha e ponton még nem is feltűnően, de alapvetően határozza meg, hogy Grace mit gondol a férfiról. Később a Timothy iránt érzett vágy a filmben már jóval explicitebben is megjelenik, de döntő fontosságú, hogy a lány már az első pillanatban vonzónak találja. Értelmezésemben ugyanis nem arról van szó, hogy Grace azért szeret bele Timothyba, mert ő a lány számára értékes tulajdonságokkal bír. A helyzetet talán megfelelőbben írja le, ha azt mondjuk, *azért ruházza fel Timothyt a kívánatos tulajdonságokkal, mert vonzónak találja*. Talán pont ezért lehetséges, hogy mikor a manderlay-i rabszolgatartás kézikönyvét, az Asszonyunk Könyvét, a rabszolgákat pszichológiai szempontból osztályozó taxonómiát tanulmányozza, Grace minden különösebb gond nélkül 1-esnek nézi azt, ami valójában 7-es. Az egyes ugyanis a „büszke" ('proudy') kategória, a hetes pedig az úgynevezett „kaméleon". A két számot össze lehet ugyan keverni, de Grace tévedése korántsem tekinthető véletlennek.

A helyzet persze jóval bonyolultabb. Mondhatná valaki azt, hogy Grace Timothyról alkotott véleményét legalább annyira befolyásolja az is, ahogy a férfi Grace jelenlétében viselkedik, de felhozhatnánk az apával folytatott viszályt is, mint oksági tényezőt. És ezek kétségkívül közre is játszanak, de e tényezők fogalmi elkülönítését nem teszik lehetetlenné. Részben ugyanis Timothy azért viselkedik úgy, ahogy, mert a történet szerint ő egy „kaméleon", aki pont olyannak mutatja magát, amilyennek a gazdája, jelen esetben Grace *látni szeretné*. Grace pedig büszke, egzotikus férfinak szeretné látni. Ez pedig inkább arra utal, hogy az elsődleges oksági tényező talán mégiscsak Grace vágya. Az, hogy apjának nem lehet igaza, és Grace ezért nem hiszi, hogy a vágyai homályosítják el az ítélőképességét, megint nem látszik megakadályozni, hogy azonosítsuk a vágy

tényezőt, és annak oksági hatását: csupán árnyalja a helyzetet. Úgy gondolom tehát, hogy Grace Timothy jellemével kapcsolatos tévedéseiben a már a film legelején megmutatkozó vonzódása játssza (ha nem is az egyetlen, de legalábbis az egyik) döntő oksági szerepet.

Manderlay. Lars von Trier, 2005

Vajon mennyivel nehezebb megérteni Grace vágyvezérelt tévedéseit, mint a naivitásból, valamint a mások általi megtévesztésből fakadókat? Talán még ez sem jelent különösebb kihívást. Minden valószínűség szerint csupán annak a jelenségnek valamelyik esetével állunk szemben, amit Freud *vágyteljesítésnek* ('Wunscherfüllung') (Freud 1984), vagy amit a kortárs angolszász filozófiában *vágyteljesítő gondolkodásnak* ('wishful thinking') neveznek. Hétköznapi tévedés ez, a mindennapos irracionális hitek talán legegyszerűbb fajtája. Csakhogy meglehet, nem pusztán erről van szó. Miért gondolom így? Grace ugyanis egészen különösen kezeli a rendelkezésére álló bizonyítékokat. Leggyakrabban úgy, hogy *egész egyszerűen nem vesz róluk tudomást*. A film kontextusában (a hétköznapokban pedig nem kevésbé) sokszor borzasztóan nehéz megállapítani, hogy mi tekinthető mi mellett szóló bizonyítéknak, de azért néhány esetet így is találhatunk.

A nyitó jelenetben már említett „egyik fülén be, a másikon ki" technikáját Grace a film során többször is alkalmazza. Nézzük először a fentebb már említett, az Öreg Hölgy Kertjére vonatkozó tévedését. Grace tévesen tulajdonítja a Kertnek azt a tulajdonságot, hogy az a régi tulajdonos pihenését szolgálja. Manderlay lakói pedig, mint azt fent szintén említettem, asszisztálnak Grace-nek, hogy ezt a tévedését fenntartsa. Egy ponton azonban mégiscsak felhívják rá a figyelmét. Mr. Mays, az egyik régi rabszolgatartó és Grace között a következő rövid beszélgetés zajlik: Mr. Mays: „Homokvihar lesz. […] Rosszabb nem is lehetne". Grace: „De hiszen Manderlay földjében eddig még soha nem tett kárt a homokvihar". Mr. Mays: „Mert a szélfogó mindeddig a helyén volt". Hogy miképpen alkalmazza Grace az apja intelmei kapcsán kialakított technikát, arról a narrátor tolmácsolásában értesülünk. „Grace-nek nem fűlt hozzá a foga, hogy végiggondolja, mit is jelenthetnek a volt munkavezető rejtélyes szavai. Hamarosan meggyőzte magát azonban, hogy azoknak semmi jelentésük nincsen, csupán azt a célt szolgálták, hogy nyugtalanságot […] keltsenek." Grace téved, de a tévedésére hiába hívják fel a figyelmét.

Kevésbé nyilvánvaló módon, de ugyanezzel a technikával Grace közvetlenül Timothy kapcsán is él. Az intő jel ebben az esetben egy másik mellékszereplőtől, Florától származik. Mikor Grace épp szomorúan az Öreg Hölgy Kertjével kapcsolatos tévedésének következményét, a Mr. Mays által említett homokvihar által végzett pusztítást szemléli, a következő fantáziaszerű gondolatmenetbe

bocsátkozik (a lány reflexióit ismételten a narrátor szájából halljuk): „Grace nagyon jól tudta, hogy e Manderlayre szálló bibliai sötétségben nincs az a gengszterbanda, amely szembe tudna szállni a természet erejének eme […] kifejeződésével". Senki, csak egy „őrülten vágtató lovas", aki nem más, mint Timothy. A férfi a borzasztó homokviharban minden egyes kialakulóban lévő homokbuckát széttapostat a lova patájával. „Küzdelem volt ez, legyen bármily értelmetlen is". „Értelmetlen", de ugyanakkor „Hősies. És veszélyes". Hogy miért találhatta Grace e küzdelmet értelmetlennek, az különösebb magyarázatot talán nem igényel. Ahogy az eddigiek fényében talán az sem, hogy – figyelembe véve a Timothy iránt már az első perctől kezdve táplált szexuális vágyát – miért tekintette „hősiesnek és veszélyesnek". Grace Timothy kapcsán már ezen a ponton is fantáziál. Úgy tekint rá, mint büszke, egzotikus, délceg férfiemberre. E fantáziálást azonban félbeszakítja Flora, aki átlátja, hogy a lány hiteit a vágyai befolyásolják, s közbeszól. „Maga fülig szerelmes, Miss Grace, maga bolond, Miss Grace". Grace azonban nem válaszol, majd mindketten távoznak. E hallgatást implicit figyelmen kívül hagyásnak értelmezem.

Grace a Timothyval kapcsolatos, vágyai által motivált tévedéseinek egy részét, úgy tűnik, a rendelkezésére álló bizonyítékok ellenére tartja fenn. Ha pedig ez a megállapítás helytálló, akkor nem egyszerű vágyteljesítésről, hanem egy szintén eléggé hétköznapi, de a vágyteljesítésnél sokkal bonyolultabb *magyarázati* nehézséget jelentő jelenségről van szó. Ezt a jelenséget a kortárs angolszász elmefilozófiában, csakúgy mint a hétköznapokban *önmegtévesztés*nek nevezik.

Manderlay. Lars von Trier, 2005

Grace Timothyval kapcsolatos tévedései kapcsán tehát nem csak arról van szó, hogy a lány pusztán naiv. E tévedéseit kizárólag annak sem lehet betudni, hogy mások tévesztik meg. Ugyanakkor Grace Timothy kapcsán kialakított tévedése nem is egyszerű vágyteljesítés. *Grace* – úgy tűnik – *önmagát is megtéveszti*. Grace hányattatásai e különböző típusú tévedések összjátékának tudhatók be. Nem világos azonban, hogy miért tekinthető ez Grace egyéb tévedéseihez képest problémásnak. Ennek megvilágítására teszek kísérletet a tanulmány következő részében.

2. Filozófiai háttér (A rejtvény megfogalmazása)

Ha a *Manderlay,* pontosabban Grace tévedései kapcsán általam kínált értelmezés akár a legcsekélyebb mértékben is meggyőző, akkor végre megnyílt az út, hogy a jelenséget érintő filozófiai, magyarázati nehézségeket legalább meg lehessen fogalmazni. A fenti értelmezés elfogadása azonban nem feltétlenül szükséges ahhoz, hogy valaki elgondolhassa, találhatók olyan esetek, amelyek a fentebb említett feltételeknek megfelelnek. A súlyos beteg, aki optimistán látja gyógyulási esélyeit, a férj, aki minden gyanús jel ellenére meg van győződve házastársa hűségéről, vagy az üzletasszony, aki az évről évre halmozódó veszteségek ellenére szentül meg van győződve üzlete sikerességéről, mind az önmegtévesztés paradigmatikus példáinak tekinthetők.

Grace Timothyra vonatkozó mentális állapota összefoglalóan a következőképpen írható le.

1. Grace mentális állapota *kognitív állapot*: hit, gondolat, meggyőződés vagy más egyéb. A lány nem csupán vágyik arra, hogy Timothy (kissé leegyszerűsítve a helyzetet) Munsi legyen, hanem úgy is gondolja, hogy Timothy Munsi.
2. Grace szóban forgó hite *téves* (ezt a film explicit módon állítja).
3. Grace ezen hite vágyai következtében áll elő. Ez azonban általánosságban igaz a vágyteljesítő gondolkodásra is. Utóbbi kapcsán megemlítek néhány nem a *Manderlay*ben szereplő példát. Az első Freudtól származik: mikor Freud szardellát vacsorázik, álmában rendre finom, hűvös vizet iszik (Freud 1900/1985: 97-98.). Vagy vegyük Davidson példáját: egy fiatalember szeretné, hogy izmos legyen a combja, ezért azt hiszi, hogy izmos a combja (Davidson 1982/2004: 178).
4. Grace a rendelkezésére álló bizonyítékokat sajátosan kezeli, manipulálja. Erre hoztam példának Grace „egyik fülén be, a másikon ki" technikáját. Mint igyekeztem bemutatni, Grace egyszerűen elengedi a füle mellett, ami dédelgetett hite ellen bizonyítékként szolgálhatna. De ha elszakadunk a Manderlay világától, akkor is sokszor találkozhatunk úgynevezett *hárító viselkedéssel*. A súlyosan beteg optimista nem olvasgatja a betegségének tényét alátámasztó orvosi dokumentumokat, a férj ignorálja a házastárs hosszú és gyakori távolléteit, az üzletasszony nem nézegeti az előző évek mérlegeit. Az önmegtévesztés esetén – Kent Bach megfogalmazásában – „az igazság vészesen közel van" (Bach 1997: 105).

Egy orientáló megjegyzés még ide kívánkozik. Az önmegtévesztés bizonyítékkezelési kritériuma kapcsán szokták emlegetni, hogy a jelenséget az imént említett egyszerű vágyteljesítés határolja az egyik, míg az úgynevezett *motivált téveszmék* a másik oldalról. Hozzunk egy példát az utóbbira is: „a páciens egy tehetséges zenész, aki egy autóbalesetben súlyos fejsérüléseket szenvedett. A baleset következtében teljesen lebénult […]. Egy évvel az elszenvedett sérülés után kifejlesztett egy a barátnője még mindig fennálló hűsége köré épülő téveszmerendszert (aki valójában a baleset után nem sokkal minden kapcsolatot megszakított vele). A páciens meggyőződésévé vált, hogy ő és a barátnője nemrégiben összeházasodtak, másokat pedig arról győzködött, hogy ő bizony kielégítő

szexuális életet él" (McKay 2005: 313). A kontrasztot intuitív módon a következőképpen lehetne megfogalmazni: míg a rendelkezésre álló bizonyítékok az egyszerű vágyteljesítés esetén egyáltalán nem, vagy csak csekély mértékben játszanak szerepet, addig a motivált téveszmék esetén a kognitív állapot a bizonyítékoknak patogén módon áll ellen. Hogy az önmegtévesztést mely esetben tekintenénk *még* egyszerű vágyteljesítésnek, és mely esetben inkább *már* patologikus téveszmének, vitatott és nehéz kérdés. E három jelenség közti intuitív különbségtevést tekinthetjük azonban pusztán hasznos idealizációnak is, melynek segítségével a motivált tévedések különböző fajtái közt előzetesen eligazodhatunk. [1]

Az önmegtévesztés egy hétköznapi, úgynevezett népi pszichológiai fogalom, amelyet viszonylag gyakran alkalmazunk (ironikus módon inkább mások) viselkedésének leírására. Hétköznapi és ismerős. Miért van akkor, hogy a filozófusok legelkeseredettebb analízisei ellenére e fogalom mégis rendre kicsúszik a kezükből? Az önmegtévesztés fogalmával valami baj van. Hogy a fogalommal valami nincs egészen rendben, arra elsőnek talán Kant hívta fel a figyelmet, *Az erkölcsök metafizikája* című munka az ember önmagával szembeni kötelességeit tárgyaló részének a hazugság problémáját elemző cikkelyében. Az úgynevezett belső hazugságról a következőket olvashatjuk:

> Bizonyítani könnyű, hogy az emberek valóban számos *belső* hazugságot követnek el, nehezebb viszont ezek lehetőségét megmagyarázni; ehhez ugyanis voltaképpen egy második személy kellene, akit rá akarunk szedni, mert látszólag önellentmondás, ha saját magunkat akarjuk szándékosan becsapni. (Kant 1797/1991: 545)

E dilemma első, általam ismert 20. századi megfogalmazásával találkozhatunk Sartre-nál a *Lét és a semmi* híres, „Rosszhiszeműség" című fejezetében. Amit Kant belső, Sartre pedig önmagunknak való hazugságnak nevez, Grace mentális állapotának megértését jócskán megnehezíti, ugyanis:

> […] mint hazudónak ismernem kell az igazságot, ami rejtve van előlem, amennyiben be vagyok csapva. Sőt nagyon pontosan kell ismernem ezt az igazságot, hogy azt még gondosabban rejthessem el önmagam elől – s ez nem két különböző időbeli pillanat –, ami adott esetben lehetővé teszi egy dualitás látszatának újratermelését – de egyetlen kivetülés egységes struktúráján belül. (Sartre 1943/2006: 87)

E nehézséget végül a kortárs angolszász filozófia felől is megfogalmazhatjuk. Az önmegtévesztés első, lexikai-fogalmi megközelítései (amely Kant és Sartre esetében egyaránt megtalálható) a „megtévesztés" szó vonatkozásában két rejtett előfeltevést hozhatnak felszínre:

1. Definíció szerint A személy akkor és csak akkor téveszti meg B személyt, hogy B p propozíciót higgye, ha A tudja, vagy legalább hiszi, hogy –p, valamint A oka annak, hogy B p-t hiszi.
2. Definíció szerint, a megtévesztés egy szándékolt cselekvés (azaz a nem szándékolt megtévesztés fogalmi értelemben lehetetlen). (Mele 2001: 9)

Az önmegtévesztés fogalmára nézvést mindkét előfeltevésből származik egy-egy magyarázati rejtvény. Az első a következőképp írható le: ha a megtévesztő és a megtévesztett ugyanaz a személy, mint azt az önmegtévesztés előzetes fogalma megkívánja, akkor egy és ugyanazon személynek egy ponton egyszerre kell hinni, hogy p, és ugyanakkor azt is, hogy –p. Ez pedig, nagyon úgy tűnik, hogy *egy lehetetlen elmeállapot*. Ezt a nehézséget nevezi a szakirodalom az önmegtévesztés *statikus rejtvény*ének.

A második előfeltevés, ha azt az önmegtévesztésre vonatkoztatjuk, szintén rejtvényt eredményez. Míg ugyanis előfordulhat, hogy B-nek nincs tudomása A megtévesztési szándékáról (és az abban foglalt tervről [2]), addig ugyanez az önmegtévesztés esetében egészen valószínűtlen. Ez pedig jócskán csökkenti annak az esélyét, hogy a megtévesztés sikerrel járjon. A lehetetlenség határát súrolja, hogy sikerrel járjak, ha szándékosan rá akarom venni magam arra, hogy valami olyasmit higgyek, amiről azt gondolom, hogy hamis. A rejtvény az önmegtévesztés folyamatát érinti, és inkább pszichológiai, semmint logikai természetű. Ezt nevezik az önmegtévesztés *dinamikus rejtvényének*.

Mindkét rejtvényt meg lehet fogalmazni Grace fentebb elemzett példáján is. Egyfelől hogyan lehetséges, hogy Grace egyszerre hiszi azt, hogy Timothy Munsi, ugyanakkor pedig azt is, hogy Timothy Mansi? Hiszi-e Grace egyúttal azt is, hogy Timothy (Munsi és Mansi)? Vajon állíthatjuk-e azt, hogy Grace egyszerre hiszi, hogy Timothy Munsi, és ugyanakkor nem is hiszi, hogy Timothy Munsi? Ha nem, vajon miért nem? Hogyan adhatnánk Grace utóbbi hitének bármifajta értelmet? Kissé általánosabban: hogyan hiheti egyszerre Grace azt, hogy p, ugyanakkor pedig azt is, hogy –p? Ha hiszi, hogy p, és azt is, hogy – p, miképp lehetséges, hogy mégsem hiszi azt, hogy (p és –p)? Ha GB (p) & GB (-p), akkor vajon miért nem GB (p&-p)? Az előbbi a statikus rejtvény *gyengébb*, míg az utóbbi az *erősebb* változata. (Mele 1984)

Másfelől: ha Grace Manderlay lakóinak megtévesztő szándékáról jóval előbb értesülne, akkor jóval kisebb volna annak az esélye, hogy azok tervét siker koronázza. Talán még ennél is kisebb annak a valószínűsége, hogy önnön megtévesztő szándékát siker koronázza.

Talán nem túlzás az a megállapítás, hogy az önmegtévesztés szakirodalmát az elmúlt több mint 50 évben leginkább e két rejtvény megválaszolása foglalkoztatta. A dinamikus rejtvény kapcsán bontakozott ki az úgynevezett intencionalizmus – nem-intencionalizmus vita. [3] Az intencionalista álláspont szerint az önmegtévesztő bizonyos értelemben szándékolja az önmegtévesztést, míg a nem-intencionalista szerint erről szó sincs, az önmegtévesztés folyamata nem igényel semmifajta szándék általi vezérlést. [4] E vitának a létét csupán jelzem, ebben a kérdésben nem áll szándékomban állást foglalni.

Ha ma már talán kevesen is vállalkoznának arra, hogy az önmegtévesztés folyamatát a szó szoros értelmében szándékolt cselekvésnek tekintsék, [5] a jelenség kapcsán felmerülő statikus rejtvényt továbbra is élénk érdeklődés övezi. Hiszen nem kell feltétlenül az önmegtévesztés lexikai elemzéséhez ragaszkodnunk ahhoz, hogy ezt az állapotot, ha nem is paradoxonnak, de igencsak

zavarbaejtőnek tekintsük. Grace kognitív mentális állapota mindenképp különös. E jelenség ugyanis alaposan próbára teszi azt a hétköznapi képességünket, hogy mások viselkedését hitekkel, vágyakkal, illetve szándékokkal magyarázzuk. Nem teljesen világos, hogy valójában mit is hisznek azok, akik az önmegtévesztés állapotában vannak. Végre kontextusában is fel lehet tenni a tanulmány címében szereplő kérdést: mit is hisz Grace *valójában*?

A statikus rejtvény megoldására vonatkozó különböző megoldási javaslatok egyúttal talán Grace valódi kognitív állapota(i) kapcsán is eligazíthatnak.

3. Megoldási javaslatok

Az első fejezetben arra tettem kísérletet, hogy elhatároljam Grace önmegtévesztő hiteit más típusú tévedéseitől. A második fejezetben ezt a jelenséget egyfelől intuitíve elhatároltam az egyszerű vágyteljesítéstől, valamint a motivált téveszméktől. Aztán a jelenség magyarázatát alapvetően megnehezítő filozófiai rejtvényeket mutattam be, melyek a hétköznapi fogalmat egyenesen paradox fényben tüntették fel. Ezeket figyelembe véve mit mondhatunk Grace mentális állapotáról? Milyen módon próbálják a különböző megoldási javaslatok kikerülni az önmegtévesztés állapotát érintő statikus rejtvényt?

Az alábbiakban a rejtvény kapcsán négy stratégiát tekintek át röviden. Ezek mindegyike valamilyen módon a nehézség megoldását nyújtja. Hely hiányában azonban nem áll módomban a különböző megoldási stratégiák részletes elemzésébe bocsátkozni, az azokkal kapcsolatos esetlegesen felmerülő nehézségeket csupán röviden jelzem. A filozófiai problémák természetük szerint nem egykönnyen szoktak megoldódni. A célom csupán a főbb elméleti frontvonalak bemutatása. Lássuk akkor a megoldási javaslatokat.

4. A szkeptikus és a felosztási stratégia

Az első általam említendő stratégia többé-kevésbé ragaszkodik a lexikai-fogalmi elemzéshez. Olyannyira legalábbis biztosan, hogy a fentebb tárgyalt első, kettős hitek kritériumát meg kívánja tartani (az esetek döntő többségében a szándékoltsági kritériumot is, de ez nem képezi a mostani tanulmány témáját). E stratégia szerint az önmegtévesztés és a személyközi megtévesztés között szoros analógia található. Az önmegtévesztő vagy a szó szigorú értelmében hiszi mind a két propozíciót, vagy pedig arról van szó, hogy az egyiket hiszi, annak tagadását is hiszi, de a kettő konjunkcióját mégsem hiszi. Az első verziót választják az (egyébként nem túl nagy számban lévő) *szkeptikusok*, míg a második verziót választják az úgynevezett *felosztási stratégia* hívei.

A szkeptikusok [6] úgy érvelnek, hogy amennyiben valaki egyszerre hiszi p-t és –p-t, akkor bizony a kettő konjunkcióját is hinnie kell. Haight, az egyik első szkeptikus álláspontot képviselő szerző megfogalmazásában: „Nem értem, hogy lehetséges az, hogy valaki egyszerre hagyja jóvá (’assent’)

azt, hogy p, és azt is, hogy –p, anélkül azonban, hogy egyúttal (p és –p)-t is jóváhagyná (Haight 1980: 19). Az pedig nagy baj, teszi hozzá Haight: „Milyen is volna, ha valaki ezt hinné? Nem viselkedhetünk úgy, mintha valamifajta 'p&-p' formájú kijelentés igaz lenne, […] ez ugyanis elgondolhatatlan" (Haight 1980: 17).

Grace mentális állapota ennek megfelelően egész egyszerűen értelmezhetetlen. A paradoxont e stratégia úgy oldja meg, hogy azt mondja, az önmegtévesztés kognitív állapota épp annyira valóságos, mint a négyszögletű kerek erdő. Másképpen fogalmazva: *az önmegtévesztés fogalmának nem felel meg a világon semmi*. A szkeptikus stratégia úgy oldja meg a jelenséget, hogy egész egyszerűen tagadja a jelenség létét.

Manderlay. Lars von Trier, 2005.

A szkeptikus stratégia azonban, bár a maga módján megoldja az önmegtévesztés statikus rejtvényét, azért mégiscsak egészen különös, mondhatni provokatív álláspont. Valamelyest természetesen érthető, ha valaki kétkedéssel fogadja egy olyan jelenség létét, amelynek kapcsán *prima facie* a fogalmi megközelítéseink során felmerül a paradoxon lehetősége. Figyelembe véve azonban azon helyzetek sokaságát, amelyekre az önmegtévesztés terminust a hétköznapok során alkalmazzuk, a szkeptikus álláspont mégiscsak egészen kontraintuitívnak tűnhet.

A legtöbb általam ismert filozófiai mű azonban az önmegtévesztés létét egyáltalán nem tagadja. Vannak olyan álláspontok is, amelyek amelett érvelnek, hogy a személyközi megtévesztés fogalmából vett kritériumok megtartása mellett lehet értelmesen beszélni az önmegtévesztés jelenségéről. E szerzők az önmegtévesztést valódi explanandumnak gondolják. Ők a felosztási stratégia hívei.

Ha a kettős hitek kritériumának értelmezésekor egyaránt fenntartjuk az alany, valamint az időpont azonosságát, továbbá a „hinni" szó egyértelmű használatát, valóban nagyon nehéz helyzetbe kerülünk. A felosztási stratégia hívei épp ezen a ponton igyekeznek elkerülni a szkeptikus konklúziót. Ennek megfelelően a statikus rejtvény megoldására (legalább) három, különböző típusú javaslattal is előállhatnak. Egyfelől állíthatják azt, hogy az önmegtévesztő először az

igazságot hiszi, aztán pedig a hamisságot, feloldva ezzel a temporális egybeesést. Ennek a megoldási javaslatnak az értelmében a statikus rejtvény megközelítőleg annyira tűnik rejtélyesnek, mint mikor valaki t1-ben (mondjuk hétfőn) azt hiszi, hogy –p, t2-ben (mondjuk kedden) pedig azt, hogy p. [7] Állíthatják másfelől azt is, hogy a statikus rejtvényben szereplő „hinni" szó valójában többértelmű. Az önmegtévesztő egy bizonyos értelemben hiszi azt, hogy p, s egy bizonyos (ámbár másik) értelemben pedig azt, hogy –p. [8]

A harmadik – talán a legelterjedtebb – megoldási javaslat az alany felosztásával igyekszik a statikus rejtvényben rejlő paradoxont megkerülni. Ennek is legalább két verzióját szokás megkülönböztetni. Az első értelmében az önmegtévesztés (akárcsak egy másik, e vonatkozásban gyakran idézett hétköznapi irracionalitás, az akaratgyengeség) valójában kettő (vagy több), egymástól viszonylag független alágens interakciójaként értelmezhető. A másik, gyengébb verzió értelmében elegendő az is, ha a két, tartalmát tekintve egymást kölcsönösen kizáró hit egymástól el van választva. Vonzó lehet ez a stratégia már csak azért is, mert nem teljesen ismeretlen a filozófia történetében. Platóntól Arisztotelészen át egészen Freudig az elmét szokás különböző alrészekre osztani, hogy az emberek egyébként érthetetlen viselkedésére valamifajta magyarázattal szolgálhassunk. [9]

E stratégia erősebb verzióját találhatjuk meg többek között [10] David Pears-nél (Pears 1984, 1991). A statikus rejtvényt Pears úgy oldja meg, hogy az egyik, az általa használt terminológia szerint, „figyelmeztető hitet" („cautionary belief") az önmegtévesztő vágya köré épülő, saját vágyakkal, hitekkel, szándékokkal, összességében (ironikus módon) instrumentális értelemben racionálisan működő alrendszerhez rendeli. „A lényeges pont, hogy az alrendszer az ágencia egy belsőleg racionális középpontja" (Pears 1984: 104). Ez az alrendszer „azt akarja a fő rendszertől, hogy az kialakítsa a hitét p-ben, tisztában van továbbá azzal is, hogy a figyelmeztető hit közbeavatkozhat. Így hát tökéletesen racionális módon annak beavatkozását megakadályozza" (Pears 1984: 87). A másik, hamis hitet, p-t Pears elmélete pedig a fő rendszerbe helyezi. A figyelmeztető hit tartalma nagyjából a következő volna: „irracionális volna azt hinni, hogy p pusztán azért, mert szeretném azt hinni, hogy p". A másik hit tartalma pedig a vágyott propozíció. Grace mentális állapota ennek megfelelően nagyjából a következő volna. Egyfelől rendelkezne a figyelmeztető hittel: „pusztán azért hinni Timothyról, hogy büszke, mert szeretném azt hinni, hogy Timothy büszke, nos, ez irracionális volna". Értelmezésemben ezt a hitet a filmben Grace jelentéses hallgatása volna hivatott jelezni. Ez a hit azonban nem tűnik konzisztensnek Grace azon hitével, miszerint Timothy büszke. Így az a fő rendszerben egész egyszerűen nem maradhat. Amikor azonban a két hit, tekintve, hogy az egyik a fő, a másik pedig az alrendszerben található, egymással semmilyen szinten nem kommunikál, az inkonzisztencia egy csapásra eltűnik. Így a statikus rejtvény pont annyira tűnik paradoxonnak, mint amikor a személyközi megtévesztés során A azt hiszi, hogy p, B pedig azt hiszi, hogy –p. Ha Grace azt hiszi, hogy Timothy büszke, Manderlay lakói pedig azt, hogy nem büszke, az már talán nem szorul különösebb magyarázatra.

Felmerülhet azonban a gyanú, hogy a felosztási stratégia erősebb változata talán több bajt idéz elő, mint amennyit megold. Pears javaslata ugyan éppenséggel nem tűnik logikai értelemben

lehetetlennek, de talán túlságosan is bonyolult magyarázattal szolgál. Az úgynevezett többszörös személyiség szindróma esetén a személyközi modellhez való ragaszkodás ugyan egészen megfelelő magyarázatnak tűnhet, de nem biztos, hogy az olyan hétköznapi eseteket, mint amilyen az önmegtévesztés vagy a vágyteljesítő gondolkodás, ilyen bonyolult módon kellene magyaráznunk (Heil 1995, Mele 1987, 1997). E jelenségek között a Pears által javasolt általános magyarázati modell nyújtotta képhez képest intuitíve talán túlságosan is nagy a különbség. Egy másik ellenvetés szerint Pears az önmegtévesztést egészen egyszerűen a személyközi megtévesztésre *redukálja*, így az önmegtévesztésből épp a személy, az „ön" (Mele 1984), vagy másképpen a „reflexív" karaktere (Baghramian-Nicholson 2013: 1021) tűnik el.

Megint mások szerint Pears megoldási javaslatának, bár a klasszikus rejtvényt éppenséggel megoldja, azért megvannak a saját rejtvényei. Miképpen rendelkezhet a megtévesztő alrendszer a megtévesztéshez szükséges képességekkel? Egyáltalán: miért állna ez érdekében (Johnston 1988)? Még ha nem is lehetetlen e kérdésekre válaszolni, [11] a válaszoknak általában egyre különösebb (és így gyaníthatóan inplauzibilis) „mentális egzotikumokra" kell hivatkoznia (Mele 1997, 2001).

Vannak azonban a felosztási stratégiának enyhébb változatai is. Ebben az esetben nem a „személyek", csupán a két, egymásnak ellentmondó hit, p, valamint –p izolálódik. Ennek a stratégiának a képviselője például Donald Davidson (1982, 1985, 1986, 1997). [12] Davidson szerint az önmegtévesztés állapota egy „inkonzisztens elmeállapot" (Davidson 1986: 199). [13] Ugyanakkor – és ebben teljesen egyetért a szkeptikus Haighttel – „tegyen is, vagy mondjon bármit is egy személy, az semmiképp sem szolgáltathat megfelelő alapot arra, hogy nyilvánvalóan önellentmondó hitet tulajdonítsunk neki" (Davidson 1986: 200). [14] Az inkonzisztens elmeállapot azonban ennek ellenére fennállhat, ha a szóban forgó személy hiszi mindkét kijelentést, de a kettő konjunkcióját nem. Másképpen: hiszi azt is, hogy p, hiszi azt is, hogy –p, méghozzá egyszerre, de azt nem hiszi, hogy (p és –p). Na de hogyan lehetséges ez? Ez Davidson fő kérdése (Davidson 1986: 200).

Davidson megoldása értelmében funkcionális „határt" kell vonnunk a két, egymást kölcsönösen kizáró hit közé. Hogy miért van szükség annak feltételezésére, hogy az önmegtévesztő az igaz hittel is rendelkezik? Davidson szerint azért, mert különben semmi nem magyarázza, hogy egyáltalán miért is indult be az önmegtévesztés folyamata. Nem volna rá semmi szükség (1986: 210, 1997: 216). Grace-nek nem kellene a számára kellemetlen melankólikus gondolatokat az „egyik fülén be, a másikon ki" technika segítségével elhessegetni. A határ olyan területek között feszül, amely területek közt „az indokoknak nincs rendelkezési joga" („reason has no jurisdiction across the boundary") (Davidson 1986: 212). Pears megoldásától eltérően a határ itt nem két, egymástól többé-kevésbé független alágens, csupán két hit között húzódik meg. Davidson szerint az önmegtévesztő elméje csupán „nem teljesen integrált" (Davidson 1997: 221). Pears megoldásához azonban nagyon hasonlóan az egyik hit, -p, valamint a Pears figyelmeztető hitével rokon Teljes Evidencia Elve kerül a határ egyik, míg a vágyott és induktív alátámasztást nélkülöző hit a másik oldalára. Grace esetében: a szóban forgó határ egyik oldalán található a hit, hogy Timothy valójában Mansi, továbbá a Teljes Evidencia Elve, a határ másik oldalára pedig az, hogy

(Grace vágyainak megfelelően) Timothy büszke, egzotikus Munsi. Talán nem lehetetlen állapot ez, elvégre előfordulhat, hogy valamiért nem adjuk össze, hogy kettő meg kettő az négy. Nem lehetetlen, de azért felettébb különös. Ezzel Davidson is tisztában van. Meglátása szerint ez az állapot egyfajta „önmagunkon végzett lobotómia" (Davidson 1997: 221).

Tekintve, hogy Pears és Davidson javaslatai (a statikus rejtvény kapcsán legalábbis) lényegi különbséget talán nem mutatnak, a davidsoni modell kapcsán felhozható általános ellenvetések sem különbözőek. A legfőbb ezek közül talán a Pears kapcsán már említett „mentális egzotikum" érve (Mele 1997, 2001). Davidson javaslata – bár nem lehetetlen, és a célja alighanem pusztán ennek bemutatása – olyannyira különös elmeállapotot eredményez, hogy inkább patologikus esetek magyarázatakor tűnik megfelelőnek (Heil 1994, Mele 1997, 2001, Talbott 1995). [15]

Összefoglalva, a felosztási stratégia arra tesz kísérletet, hogy az önmegtévesztés statikus rejtvényét úgy oldja meg, hogy (a személyközi modell kettős hitek kritériumát lényegében módosítások nélkül megtartva) az önmegtévesztőnek a paradoxon elkerülésével két, egymást kölcsönösen kizáró hitet tulajdonít. Teszi ezt azonban olyan áron, amelyet sokan nem szívesen fizetnének azért, hogy egy ilyen hétköznapi jelenséget meg tudjanak magyarázni. Vannak más, többek szerint ígéretesebb megoldási stratégiák is.

5. A más kognitív állapotok stratégia

E stratégiacsalád nagy általánosságban úgy próbálja megoldani a statikus rejtvényből származó nehézségeket, hogy *gyengíti* a személyközi megtévesztés modelljéből származó kettős hitek kritériumát. Így a felosztási stratégia kapcsán említettt nehézségekkel már nem kell bajlódniuk. Talán meg lehet magyarázni ezt a felettébb különös állapotot az elme normális körülmények közt való működésére való hivatkozással is. Az alapvető gondolat az, hogy a vágyai által motivált hamis propozíciót, *az önmegtévesztés „végtermékét"* (Van Leeuwen 2007: 421) *az önmegtévesztő valójában nem hiszi*. Csak úgy tesz, mintha p igaz lenne, csak úgy nyilatkozik, hogy p. Meglehet, az önmegtévesztő mintha hinné, hogy p, de valójában csak az igazságot hiszi, p vonatkozásában egy a hithez kísértetiesen hasonló, döntő pontokon azonban mégis különböző mentális állapottal rendelkezik. Ha csak úgy teszek, mintha p igaz lenne, vagy azt fantáziálom, hogy p, vagy úgy nyilatkozom (őszintén), hogy p, az nem zárja ki, hogy azt higgyem, hogy –p. A paradoxon veszélyét ily módon el lehet hárítani. Vonzó lehet ez a lehetőség már csak azért is, mert a különböző különös kognitív állapotok elmefilozófiai vizsgálatakor manapság viszonylag bevett stratégia fél-hitekről, kvázi hitekről beszélni. A non-verbális viselkedés és a beszámolók közti diszkrepanciát szintén nem ritka, hogy ily módon, más mentális állapotokkal magyarázzák. [16]

Robert Audi e stratégia egyik gyakran hivatkozott képviselője. [17] Meglátása szerint az önmegtévesztő őszintén nyilatkozza („avow"), vagy legalábbis hajlamos nyilatkozni, hogy p (a hamis kijelentést), ez azonban egyfelől a rendelkezésére álló bizonyítékok fényében indokolatlan, másfelől pedig „nem mindegyik viselkedésében mutatkozik meg oly módon, ahogy azt a valódi

hitek esetén elvárnánk" (Audi 1988: 95). Grace esetében ez a helyzet a következőképpen festene. Grace egyik viselkedésmintája értelmében úgy tűnik, legalábbis hajlamos lenne azt „nyilatkozni", elfogadni, hogy Timothy Munsi (p). Már ha a kérdéssel ilyen formában szembesítenék. Másfelől azonban ha ténylegesen ezt hinné, akkor magyarázat nélkül maradnának azok a viselkedésmintái, melyek inkább az ellentétes értelmű hit tulajdonítását támasztanák alá, jelesül a hárításai (ami értelmezésemben a döntő pontokon történő hallgatásában nyilvánul meg). Viselkedése *összességében* nem teszi indokolttá, hogy a 'Timothy Munsi' tartalmú hitet tulajdonítsuk neki, azt inkább csak hajlamos lenne nyilatkozni. Grace esetében ez a feszültség inkább implicit, a többi példa esetében talán kitapinthatóbb. Ha emlékszünk még: a súlyosan beteg optimista nem kíván az állapotáról diskurálni, a férj sem szívesen értekezik a feleség esetleges félrelépéséről, az üzletasszony sem mutat semmifajta érdeklődést a mérlegek iránt. Úgy tűnik, Audi elkötelezett amellett, hogy Grace a „szíve mélyén" tisztában van (Audi megfogalmazásában „tudattalan ismerettel" ['unconscious knowledge'] rendelkezik, 1982: 137) a Timothyra vonatkozó igazsággal. A vágyai pedig részben mindkét kognitív mentális állapotát magyarázzák. Vágyai következtében hajlamos (volna) úgy „nyilatkozni", vagy azt a kijelentést tenni, hogy Timothy Munsi. E vágya pedig azt is magyarázhatja, az arra vonatkozó ismerete, hogy Timothy valójában Mansi, miért is tudattalan.

Másképpen érvel e stratégia mellett Tamar Gendler (2007). Szerinte az önmegtévesztő téves kognitív állapota több funkcionális tulajdonsága tekintetében megegyezik a hitek tulajdonságaival. Ezek lehetnek fenomenális kritériumok (pl. élénkség), vagy éppen az, hogy non-verbális viselkedésekben, cselekvésben is megmutatkozhat. Másfelől azonban – a hitekkel ellentétben – kevésbé érzékeny a valóságra. Ezért inkább szerencsés ezt az állapotot úgy tekinteni, hogy az önmegtévesztő inkább úgy tesz („pretends"), mintha p igaz lenne. Csupán eljátssza, hogy p. Ennek értelmében Grace vágyai következtében csupán eljátssza azt, hogy Timothy Munsi. Mikor szembesítik azzal, hogy lehet, hogy téved, akkor hallgat. Mint akinek épp a játékát akarják elrontani.

Általánosságban elmondható e stratégiáról, hogy viszonylag jól magyarázza az önmegtévesztés során gyakran tapasztalható episztemikus feszültséget. Grace különösen kezeli a rendelkezésére álló bizonyítékokat, Timothyra vonatkozó kognitív állapotát épp e bizonyítékok ellenében alakítja ki. Ez pedig feszültséget eredményez. Tekintve azonban, hogy ezen állapotok nem hitek, a feszültség nem válik valódi paradoxonná, hiszen nem két hit, hanem egy hit és egy más típusú kognitív állapot között áll fenn. A statikus rejtvény támasztotta magyarázati nehézséget ily módon is meg lehet válaszolni.

Nehézséget jelenthet azonban e hitszerű attitűdök és a valódi hitek közti különbségek pontos artikulálása. Ha valaki őszintén vallja, hogy p, és ha rákérdeznek, hogy hiszi-e azt, hogy p, őszintén azt válaszolja, hogy igen, azt hiszi, hogy p, továbbá cselekvései azt sugallják, hogy p, akkor mindig egy bizonyos fokú kétely merül fel, mikor valaki azt próbálja bizonygatni, hogy az illető a látszat

ellenére mégsem hiszi azt, hogy p. Egyrészt: azt, hogy valaki nyilatkozik egy bizonyos kérdésben, hitei vonatkozásában elég erős indikátornak tekintjük. [18] Másrészt: biztos az, hogy minden valódi hitünk annyira érzékeny az ellene felhozott bizonyítékokra? Ha nem, vajon elegendő indok ez arra, hogy az adott mentális állapotot ne tekintsük hitnek? [19] E stratégia ígéretes, de sok kérdést megválaszolatlanul hagy.

6. A doxasztikus stratégia (Mele)

Vannak azonban, akik szerint a statikus rejtvény által támasztott nehézségeket az eddig tárgyalt stratégiáknál egyszerűbb módon is meg lehet kerülni. E stratégia szerint *a rejtvény tulajdonképpen fel sem merül*. Hogy miképpen? Elég annyit mondani, hogy az önmegtévesztő csupán egy, a hamis, vágyak következtében előálló hittel rendelkezik. A „doxasztikus alternatívával" (Van Leeuwen 2007: 421), az igazsággal azonban egyáltalán nem.

Egy analógia talán megvilágító lehet. Vegyük példának a bankjegyeket vagy éppen a lőtt sebeket. Ami valódi bankjeggyé tesz egy bankjegyet, az döntően az, hogy a Nemzeti Bank bocsátotta ki. Ami valódi lőtt sebbé tesz egy sebhelyet, az döntően az a mód, ahogyan keletkezett. Ha a bankjegyet nem a Nemzeti Bank bocsátotta ki, akkor az nem valódi bankjegy. Ha a seb nem lövés következtében állt elő, akkor az nem lőtt seb. Még akkor sem, ha a hamis bankjegy vagy a seb az eredetitől kvalitatív tulajdonságai tekintetében semmiben sem különbözik. Egy bankjegyet vagy egy lőtt sebet részben az úgynevezett történeti tulajdonságai tesznek valódi bankjeggyé vagy éppen lőtt sebbé.

Valahogy így állhat a helyzet Alfred Mele (1997, 2001) szerint az önmegtévesztő hiteinkkel is. Egy hitet az oksági lánc tesz önmegtévesztő hitté. És semmi más. A téves, vágyvezérelt, a rendelkezésre álló bizonyítékokkal szemben kialakított hitet nevezzük önmegtévesztő hitnek. És nem mást. Grace Timothyra vonatkozó tévedése pusztán ezért tekinthető különösnek, nem azért, mert egyéb hitével nyilvánvaló ellentmondásban áll. Az önmegtévesztő hitet, csakúgy mint a bankjegyeket és a lőtt sebeket, történeti tulajdonságai teszik azzá, ami. Az önmegtévesztés állapota nem szükségképpen foglal magában semmifajta doxasztikus konfliktust. Csupán az eredete teszi egy kissé különössé.

Hogyan kerüli ki a doxasztikus stratégia a statikus rejtvényt? Úgy, hogy nem pusztán gyengíti, hanem *teljes egészében elveti a* személyközi megtévesztésből származó *kettős hitek kritériumát*. (Természetesen Mele a szándékoltsági kritériumot is elveti, de ez most nem fontos.) Mikor azt mondjuk, hogy valaki önmagát téveszti meg, az esetek döntő többségében ezt nem úgy értjük, hogy pont úgy vagy nagyjából úgy teszi, ahogy másokat téveszt meg. Ha ezt elfogadjuk, akkor *a statikus rejtvény tulajdonképpen fel sem merül*.

Így nagyban egyszerűsödik a kép. Ha adva van egyfelől egy hétköznapi fogalmunk, amely e fogalom első, lexikális analízise során paradoxont eredményez, akkor ígéretes útnak tűnhet, ha ezt

a lexikai elemzést elvetjük (a szkeptikus ugyanebben a dilemmában végül a jelenséget vetette el). Így semmilyen szinten nem szükséges sem a lexikai elemzésből, sem az arra adott válaszokból származó nehézségekbe bonyolódnunk.

Ennek értelmében Grace Timothy vonatkozásában csupán egyetlen, vágyai által motivált, hamis hittel rendelkezik. A valósággal pedig nincsen tisztában. Scott-Kakures megfogalmazásában Mele egész egyszerűen „elrontja a játékot" (Scott-Kakures 2002: 696). A statikus rejtvény megoldása valójában teljesen felesleges. Miért is kéne gyógyírt találni egy nem létező betegségre?

Igen ám, de mi a helyzet a hárító viselkedéssel (úgy tűnik ez volt az egyetlen elem, amely az igaz hit tulajdonítása mellett szólna)? Másképpen: hogyan magyarázza Mele az önmegtévesztés kapcsán gyakran fellépő (a legtöbb szerző szerint szükséges feltételnek tekinthető) feszültséget, vagy „instabilitást" vagy „feszültséget" (Audi 1997: 104)?

A Grace esetében inkább implicit, a többi általam említett önmegtévesztő esetében explicit viselkedést hogyan képes magyarázni a doxasztikus stratégia? Miért hárítja el a nézeteit potenciálisan egészen más irányba terelő bizonyítékokat az önmegtévesztő? A doxasztikus stratégia számára fogas kérdésnek tűnik ez. [20]

7. A köztes állapotok stratégia

Ha valaki számára az eddigi stratégiák egyike sem bizonyult meggyőzőnek, akkor talán még egy, perspektívájában egész más megoldási stratégia azért még így is rendelkezésére állhat. Az eddigi intuícióinkat kimozdító kérdés hangozhat például a következőképpen. Nem lehet, hogy az összes eddigiekben tárgyalt stratégia egy közös előfeltevésből fakad? Nem lehet, hogy túlságosan nagy elvárás fogalmazódott meg a filozófiai problémát felvezető kérdésben? Hogy mit is hisz Grace *valójában*? Nem lehet, hogy – legyen ez bármennyire lehangoló is – erre a kérdésre csupán annyit lehet válaszolni, hogy az önmegtévesztő (más egyéb állapotokhoz hasonlóan) *valójában nem hiszi semmit sem*, sem p-t, sem pedig –p-t? Egyértelműen legalábbis nem. Nem lehet, hogy egész egyszerűen p vonatkozásában „köztes állapotban" (Schwitzgebel 2001) van?

Láttuk, hogy az önmegtévesztő egy bizonyos fokig illeszkedik ahhoz a „diszpozicionális sztereotípiához" (Schwitzgebel 2002), amely azt támasztaná alá, hogy azt a hitet tulajdonítsuk neki, hogy p. Grace esetében nagyjából minden viselkedése abba az irányba mutat, hogy azt a hitet tulajdonítsuk neki, hogy Timothy Munsi. Találhatóak azonban olyan viselkedésminták is, melyek alapján hajlamosak lennénk azt a hitet tulajdonítani neki, hogy Timothy Mansi. Ez alapján lehet, hogy a Grace valódi attitűdjét firtató kérdésre nem lehet sem úgy válaszolni, hogy p-t hiszi, sem úgy, hogy valójában –p-t hiszi, sem úgy, hogy bizonyos értelemben mindkettőt hiszi. Ha valaki mégis ragaszkodik ehhez a kérdéshez, lehet, hogy csupán a következőt lehet válaszolni neki. „Nos, bizonyos jelek arra mutatnak, hogy azt hiszi, hogy p, bizonyos jelek pedig arra mutatnak, hogy azt hiszi, hogy –p". És *ennél* mélyebbre nem hatolhatunk. [21]

Jegyzetek

1. Ha a világon semmi nem szólna Grace Timothyra vonatkozó hite ellen, ha a tévedéseire soha senki semmilyen módon nem figyelmeztetné, akkor talán magam is hajlanék Grace esetét Freud álmához vagy Davidson példájához hasonlítani. Ha Grace a film végén is, mikor Timothyról kiderül, hogy részegen, magatehetetlenül fekszik, miután Manderlay összes, kínkeservesen megszerzett pénzét elkártyázta, továbbra is azt hajtogatná, hogy Timothy biztosan nem Mansi, hanem bizony Munsi, inkább tekinteném e hitét téveszmének, semmint önmegtévesztésnek. Pontos kritériumok hiányában azonban a diagnózis mindig megkérdőjelezhető marad.
2. A cselekvéselmélet egyik legvitatottabb kérdése, hogy mit tekintsünk szándéknak. Az egyik legígéretesebb válaszkísérlet szerint a szándéknak elengedhetetlen részét képezi egy többé-kevésbé pontos cselekvési terv (Mele-Moser 1994).
3. A vita általánosságban nem függetleníthető az 50-es évektől kibontakozó cselekvéselméleti vitáktól, de a legmarkánsabb pont talán ennek ismertetése nélkül is világossá válhat. A vita magyar nyelvű összefoglalásához l. Szalai (2013).
4. A legjelentősebb intencionalista álláspontok: Pears (1984), Davidson (1984, 1998), Bermúdez (2000). A legjelentősebb nem-intencionalista álláspontok: Johnston (1981), Barnes (1997), Mele (1983, 1997, 2001).
5. De lásd például Bermúdez (2000).
6. A szkeptikus álláspont általam ismert képviselői: Haight (1980), Kipp (1980), Gergen (1985), valamint Borge (2003).
7. Részben legalábbis ezt a javaslatot követi Pears (1984). A szándékolt önmegtévesztés esetei, mint amilyen például Davidson „feledékeny kópéja" (1984), vagy explicit, vagy implicit módon ezt a javaslatot követik.
8. Erre vállalkozik többek között Bach (1981), Foss (1980, 1997), Bermúdez (2000), valamint Demos (1960) is.
9. Heil (1994).
10. Lásd még: Rorty (1972, 1980, 2013), King-Farlow (1963).
11. Mint arra kísérletet tesz maga Pears is (1991). Bár az is lehet, hogy e kérdések egész egyszerűen célt tévesztenek. (Evans-Frankish, 2009)
12. De talán a hit szó kétértelműségét állító szerzők is ide sorolhatóak (Bach, Demos, Bermúdez).
13. Máskülönben meglátása szerint a szó szigorú értelmében nem beszélhetünk irracionalitásról.
14. Ez a gondolat Quine-tól származik (Quine 1960).
15. Természetesen van olyan is, aki szerint a kompartmentalizált elme gondolata a davidsoni modellben

történetesen éppen nem tartozik a problematikusabb gondolatok közé (Bortolotti [2005]). Erőteljes kritikát fogalmaz meg továbbá Elster (1999), valamint Lazar (1999) is. Ezek célpontja azonban nem a statikus rejtvény davidsoni megoldása.

16. Elsőként talán Price-Braithwaite (1967). A patologikus téveszmék vonatkozásában szintén felmerült, hogy azok egész egyszerűen nem lehetnek hitek, hiszen sok esetben túlságosan ellenállóak az ellenük felhozott bizonyítékoknak, vagy pedig egyáltalán nem mutatkoznak meg a cselekvésben, vagy pedig egyáltalán semmilyen módon nem kommunikálnak a személy többi hitével. Tényleg hiheti valaki azt, nyilatkozza bármily meggyőződésesen is, hogy halott, hogy létfontosságú szervei hiányoznak? Erről l. Bortolotti (2009). A viselkedés-beszámoló kettőssége kapcsán l. Gendler (2008a, 2008b), valamint Schwitzgebel (2010).
17. E nézet egyéb képviselői: Rey (1988), valamint az alább tárgyalandó Gendler (2007)
18. Audi és úgy általában a Más Kognitív Állapotok Stratégiája ellen l. Van Leeuwen (2007). Gendler kritikájához l. Porcher (2015).
19. L. Bortolotti (2009).
20. Mele megkísérel ezekre a kérdésekre válaszolni (1997, 2001), de válaszai talán nem eléggé megnyugtatóak (l. Noordhoof [2009], valamint Porcher [2013]).
21. A másik köztes állapotok irányába tapogatódzó, általam ismert szerzők Funkhouser (2009), valamint Porcher (2013).

Irodalomjegyzék

- Audi, Robert (1982): Self-deception, action and will, *Erkentniss,* 18.2. 133-158.
- Audi, Robert (1988): Self-deception, rationalization, and reasons for acting. In. A. O. Rorty & B.P. McLaughlin (szerk.): *Perspectives on self-deception* (92-120). Berkeley, University of California Press.
- Audi, Robert (1997): Self-deception vs. Self-caused deception. *Behavioral and Brain Sciences*, 20. 104.
- Bach, Kent (1981): An analysys of self-deception. *Philosophy and Phenomenological Research*, 41, 351-370.
- Bach, Kent (1997): Thinking and believing in self-deception, *Behavioral and Brain Sciences*, 20. 105.
- Baghramian, Maria-Nicholson, Anna (2013): The Puzzle of Self-deception. *Philosophy Compass,* 8.11. 1018-1029.
- Barnes, Anette (1997): *Seeing throught Self-deception*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Bermúdez, José Luis (2000): Self-Deception, Intentions, and Contradictory Beliefs. *Analysis*, 60. 309-319.
- Borge (2003): The myth of self-deception. *The Southern Journal of Philosophy*, 41. 1-28.
- Bortolotti, Lisa (2005): Intentionality without rationality. *Proceedings of the Aristotelian Society*, 105. 369-376.
- Bortolotti, Lisa (2009): *Delusions and other irrational beliefs*. Oxford, Oxford University Press.
- Davidson, Donald (1982/2004): Paradoxes of irrationality. In uő: *The Problems of Rationality*. Szerk. Marcia Cavell. Oxford, Oxford University Press, 169-188.
- Davidson, Donald (1985/2004): Incoherence and Irrationality. In uő: *The Problems of Rationality*

. Szerk. Marcia Cavell. Oxford, Oxford University Press, 189-198.
- Davidson, Donald (1986/2004): Deception and Division. In uő: *The Problems of Rationality.* Szerk. Marcia Cavell. Oxford, Oxford University Press, 199-212.
- Davidson, Donald (1997/2004): Who is Fooled? In uő: *The Problems of Rationality*. Szerk. Marcia Cavell. Oxford, Oxford University Press, 213-230.
- Demos, Raphael (1960): Lying to Oneself. *Journal of Philosophy,* 57. 588-595.
- Elster, Jon (1999): Davidson on Weakness of Will and Self-Deception. In Hahn, Lewis Edwin (szerk.): *The Philosophy of Donald Davidson.* Illinois, The Library of Living Philosophers, 425-442.
- Evans, B.T.-Frankish, Keith (szerk.) (2009): *In Two Minds*. Oxford. Oxford University Press.
- Foss, David (1980): Rethinking Self-Deception. *American Philosophica Quarterly*, 17. 237-243.
- Foss, David (1997): How many beliefs can dance in the head of the self-decieved? *Behavioral and Brain Sciences*, 20. 111-112.
- Freud, Sigmund (1900/1985): *Álomfejtés*. Ford. Hollós István. Budapest, Helikon.
- Funkhouser (2009): Self-Deception and the limits of Folk-psychology. *Social Theory and Practice,* 35. 1-13.
- Gendler, T.S. (2007): Self-deception as Pretence. *Philosophical Perspectives*, 21.1. 231-258.
- Gendler, T.S. (2008 a): Alief and Belief, *Journal of Philosophy*, 105. 634-663.
- Gendler, T.S. (2008 b): Alief in Action (and Reaction). *Mind & Language*, 23. 552-585.
- Gergen, Kenneth (1985): The Ethnopsychology of Self-Deception. In Martin, M. (szerk.): *Self-Deception and Self-Understanding*. Lawrence, University of Kansas Press, 228-243.
- Haight, Mary (1980): *A study of Self Deception*. Sussex, Harvester Press.
- Heil, John (1994): Going to Pieces. In Graham, George & Stephens, Lynn (szerk.): *Philosophical Psychopathology*. Cambridge, MIT Press, 111-1333.
- Johnston, Mark (1988): Self-deception and the Nature of Mind. In A. O. Rorty & B.P. McLaughlin (szerk.): *Perspectives on self-deception*. Berkeley, University of California Press, 63-91.
- Kant, Immanuel (1797/1991): *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése, A gyakorlati ész kritikája, Az erkölcsök metafizikája*. Ford. Berényi Gábor. Budapest, Gondolat, 1991.
- King-Farlow, John (1963): Self-Decievers and Sartrian Seducers. *Analysis*, 23. 131-136.
- Kipp, David (1980): On Self-Deception. *Philosophical Quarterly,* 30. 305-317.
- Lazar, Ariela (1999): Deceiving Oneself Or Self-Deceived? On the Formation of Beliefs "Under the Influence". *Mind,* 108. 265-290.
- Lazar, Ariela (1997): Self-deception and the desire to belive. *Behavioral and Brain Sciences*, 20. 119-120.
- McKay, Ryan – Langdon, Robyn – Clothear, Max (2005): „Sleights of mind": Delusions, defences, and self-deception. *Cognitive Neuropsychiatry*, 10.4. 305-326.
- Mele, Alfred (1983): Self-deception. *Philosophical Quarterly*, 33. 365-77.
- Mele, Alfred (1987a): Recent work on self-deception. *American Philosophical Quarterly*, 24. 1-17.
- Mele, Alfred (1987b): *Irrationality.* Oxford, Oxford University Press.
- Mele, Alfred-Moser, Paul, K. (1994): Intentional action. *Noús*, 28. 39-68.
- Mele, Alfred (1997): Real self-deception. *Behavioral and Brain Sciences*, 20. 91-136.
- Mele, Alfred (2001): *Self-deception Unmasked*. Princeton, Princeton University Press.
- Noordhoof, Paul (2009): The Essential Instability of Self-Deception. *Social Theory and Practice*, 35.1. 45-71.

- Pears, D. F. (1984): *Motivated irrationality*. Oxford, Clarendon Press.
- Pears, D.F. (1991): Self-deceptive belief-formation. *Synthese*, 89. 393-405.
- Porcher, José Eduardo (2013): Against the Deflationary Account of Self-Deception. *Humana Mente*, 20. 67-84.
- Porcher, José Eduardo (2015): Is Self-deception Pretense? *Manuscrito,* 37.2. 291-332.
- Price, H.H. – Braithwaite, R. B. (1967): Half-Belief., *Proceedings of the Aristotelian Society,* 38. 149-174.
- Quine, Willard Van orman (1960): *Word and Object*. Cambridge, MIT Press.
- Rey, Georges (1988): Toward a computational approach of Akrasia and self-deception. In A. O. Rorty & B.P. McLaughlin (szerk.): *Perspectives on self-deception*. Berkeley, University of California Press, 264-296.
- Rorty, Amélie, Oksenberg (1972), Belief and Self-Deception, *Inquiry* 15, 387-410.
- Oksenberg Rorty, Amélie (1980): Self-Deception, Akrasia, and Irrationality. *Social Science Information*, 19. 905-922.
- Oksenberg Rorty, Amélie (2013): Interview. *Humana Mente*, 20. 303-316.
- Sartre, Jean-Paul (1943/2006): *A Lét és a semmi*. Ford. Seregi Tamás. Budapest, L'Harmattan.
- Schwitzgebel, Eric (2001): In-between Believing. *Philosophical Quarterly,* 51.202. 76-82.
- Schwitzgebel, Eric (2002): A Phenomenal, Dispositional Account of Belef. *Noús,* 36.2. 249-275.
- Schwitzgebel, Eric (2010): Acting Contrary to our Professed Beliefs. *Pacific Philosophical Quarterly*, 91.4. 531-553.
- Scott-Kakures, Dion (2002): Review of Self-Deception Unmasked by Alfred Mele. *Mind*, 111.443. 696-701.
- Szalai Judit (2013): *Kortárs angolszász érzelemfilozófia*. Budapest, L'Harmattan.
- Talbott, W.J. (1995): Intentional Self-Deception in a Single Coherent Self. *Philosophy and Phenomenological Research*, 55.1. 27-74.
- Van Leeuwen, Neil Ds (2007): The Product of Self-Deception. *Erkenntnis*, 67.3. 419-437.

Filmográfia

- *Dogville* (Lars von Trier, 2003)
- *Manderlay* (Lars von Tier, 2005)

© Apertúra, 2015. tavasz-nyár | www.apertura.hu
webcím: https://www.apertura.hu/2015/tavasz-nyar/nyarfadi-mit-hisz-grace-valojaban-az-onmegtevesztes-statikus-rejtvenye/

